

Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity

Katedra německého jazyka a literatury

Přehled látky předmětu lexikologie němčiny

Tomáš Káňa

Brno, 2002

Úvodní poznámka

Přehled látky předmětu lexikologie němčiny je určen pro posluchače katedry německého jazyka a literatury Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Opírá se o nejnovější literaturu dané oblasti. Heslovitě shrnuje nejdůležitější body přednášek a seminářů. Posluchačům by měl sloužit jako kostra k samostatnému studiu, popř. jako vodítko k opakování získaných znalostí.

Přehled je strukturován do jednotlivých kapitol, tak, jak se probírají na přednášce a v seminářích. Nejedná se však o přepis (skript) přednášek, nýbrž pouze o jádro problematiky. K základním pojmům jsou v „Přehledu“ orientačně uvedeny německé termíny (až na výjimky pouze ve tvaru nom. sg.).

Pro stručnost jsou zde uváděny příklady pouze tam, kde zkušenosti praví, že je názornost k pochopení jevu téměř nezbytná.

V bibliografii jsou uvedeny publikace v Brně dostupné a doporučené jako studijní literatura. Samostatný přístup k disciplině bude však vždy vítán. Zájemcům o disciplínu jsou určeny doplňkové semináře „Frazeologie“ a „Sémantika“, jejichž náplně zde neuvádím.

Chybí taktéž nedílná součást lexikologie – slovtvorba, která byla pro svoji důležitost zavedena jako jeden ze samostatných základních předmětů. (Viz též skripta: Káňa, T.: *Wortbildung. Umriss der Theorie mit Übungen*. Pdf MU Brno, 2005.)

1. Lexikologie

(e Lexikologie)

řec.: „lexis“ – slovo a „logos“ - promlouvání, tedy věda

- Jazykovědná disciplína
- nauka o slovní zásobě (lexikonu) jazyka, její struktuře a jejím vývoji
- věda popisující:
 - vztahy ve slovní zásobě
 - strukturu jednotek slovní zásoby
 - význam a původ jednotek slovní zásoby
 - změny ve slovní zásobě
- teoretická disciplína lexikografie

2. Lexikon

(s Lexikon, r Wortbestand)

- slovník, čili slovní zásoba, slovní inventář jazyka
- nejbohatší rovina systému jazyka
- otevřený systém
- seznam pojmenování v jazyce
- předpoklad: teoreticky lze pojmenovat všechno

3. Jednotky lexikonu:

(Lexikonenheiten)

- hledisko konvenční

slovo:

(s Wort)

Tradiční formální a do značné míry intuitivní jednotka (srov. "slabika"), psaná dohromady; v lingvistice patří k nejstarším a nejproblematictějším, proto dosud neexistuje přesná definice, pouze vymezení:

- slovo je minimální distinktivní sémantická jednotka (nositel významu)
- slovo je přemístitelné a substituovatelné (nahraditelné jinou jednotkou)

- má určitou fonetickou nebo grafickou podobu
- tato podoba je lineární, t.zn. pevně daný sled fonémů (grafémů)
- slovo je izolovatelné (možná pauza na obou koncích)
- slovo může být nositelem přízvuku (srov. Čermák, 1994)

- hledisko lingvistické (lexikologické)

lexém:

(s *Lexem*)

- lexém = slovníkový vstup (*r Lexikoneintrag*)
- samostatná jednotka abstraktní povahy
- může být jednoslovný i víceslovný
- má buď význam a funkci, nebo jen funkci (gramatickou resp. kombinatorickou)
- může mít i význam pragmatický
- zahrnuje celé flektivní paradigma
- má všeobecnou platnost

lex:

(s *Lex*)

- realizace lexému v textu (konkrétní promluvě)
- parolová jednotka

Poznámka:

V běžné praxi se stírá rozdíl mezi „slovem“ a „lexémem“. Upozorňujeme však na skutečnost, že „lexém“ může mít v jazykovědě poněkud širší význam než slovo. (srov. Schippan, 1992)

- hledisko strukturně-sémantické

nominace (pojmenování):

(e *Bezeichnung*)

- forma přiřazená obsahu
- slovo nebo kombinace slov
- pojmenování ustálená (uzální)
- neustálená (aktuální)

4. Lexikologie, její poddisciplíny a příbuzné vědy:

- lexematika (*e Lexematik*) – popis vztahů mezi lexémy v lexikonu
- onomasiologie (*e Onomasiologie*) – popis možností pojmenování jevu
- sémasiologie (*e Semasiologie*) – popis významu/významů lexémů
- etymologie (*e Ethymologie*) – nauka o původu a vývoji lexémů
- onomastika (*e Onomastik, e Namenkunde*) – nauka o vlastních jménech
- frazeologie (idiomatika) (*e Phraseologie o.e Idiomatik*) – věda o nepravidelných kombinacích lexémů
- sémantika (*e Semantik*) – nauka o významu
- lexikografie (*e Lexikographie*) – nauka o tvorbě slovníků; praktický dopad lexikologie

5. Způsoby zkoumání lexikonu:

- **podle denotátu:**

apelativa (*s Appellativum*) = jména obecná: *Mensch, Leben, Nebenfluss, Computer ...*

propria (*s Nomen Proprium, r Eigennamen*) = jména vlastní

- toponyma (*s Toponymum*) = zeměpisné názvy: *Donau, Kosovo, Marchfeld, Brigittenau, Steiermark...*
- antroponyma (*s Anhtroponym*) = jména živých bytostí: *István, Klaus, Goethe, Rex, Maria Theresia, ...*

- **podle uplatnění:**

podle centra: (němčina = jazyk pluricentrický)

výrazy univerzální = používané běžně ve všech variantách němčiny (*gasamtdeutsche Ausdrücke*)

výrazy specifické = používané běžně jen v jedné z variant němčiny:

SRN, Rakousko, Švýcarsko

(= *Bundesdeutsche-, Österreichische-, Schweizerischevariante*)

podle vrstev:

spisovná němčina (*e Hochsprache, e Schriftsprache*)

hovorová němčina (*e Umgangssprache*)

dialekty (*r Dialekt*)

argot (*s/r Argot, s Rotwelsch*)

podle stylu:

výrazy obecné (*allgemeine Ausdrücke*)

knižní (*poetische Ausdrücke*)

odborné (slangové) (*Fachausdrücke*)

atd. (viz předmět stylistika)

podle stupně kodifikace:

standardní (*standard*)

substandardní (*substandard*)

- **podle frekvence**

jádro slovní zásoby (*r Wortschatzkern*):

obecně nejužívanější slovní fond (cca. do 5 tis. slov)

centrum slovní zásoby (*s Wortschatzzentrum*):

výrazy obecné a užívané ve všech varietách němčiny (do 70 tis.)

periferie slovní zásoby (*e Wortschatzperipherie, r Wortschatzrand*):

výrazy slangové, odborné, dialektismy aj. (několik desítek tisíc výrazů)

Poznámka:

Celkový odhad německé slovní zásoby: 300.000 – 500.000 slov. Centrum slovní zásoby němčiny představuje kolem 70.000 slov (zhruba obsah slovníku DUDEN Deutsches Universalwörterbuch). Běžný rodilý mluvčí němčiny aktivně užívá 8 – 15 tis. slov (v závislosti na vzdělání, věku apd.)

- **podle historického hlediska**

synchronně (*synchron*)

diachronně (*diachron*)

etymologicky (*ethymologisch*) (u jednotlivých slov)

- **podle kombinací**

pravidelné kombinace (např. valence slova, aktuální zapojování do běžných syntagmat)

anomální kombinace (frazologie a idiomatika)

- **podle vztahu označujícího k označovanému** (podle typu znaku)
 - ikon (*s Ikon*)
 - index (*r Index*)
 - symbol (*s Symbol*)

- **podle sémantické funkce**
 - autosémantikon (*s Autosemantikon*)
 - synsémantikon (*s Synsemantikon*)
 - deixe (*e Deixis*)

- **podle morfologického hlediska** (podle slovních druhů)
 - ohebné a neohebné lexémy (*flektierbare u. unflektierbare Lexeme*)
 - substantiva, adjektiva, numeralia, pronomina... (viz předmět morfologie)

- **podle tvaru**
 - simplex (*s Simplex*)
 - kompositum (*s Kompositum*)
 - derivát (*s Derivat*)
 - konverze (*konvertiertes Wort, s Konvertat*)
 - kontrakce (*e Kontraktion, e Abkürzung...*)
 - idiom (*s Idiom*)

6. Slovo

Slovo je znak. (viz dále předmět sémantika)

Základní vlastnosti jazykového znaku:

- arbitrární, konvenční (*arbiträr, konventionell*) – zpravidla není přímý vztah mezi slovem a tím co označuje

- diskrétní (*diskret*) – oddělitelný od jiných znaků
- lineární (*linear*) – pevná forma v rovině časové (fonetické) nebo místní (grafické)
- sémantický (*semantisch sinnvoll*) – je nositel nějakého významu
- přenosný časově, místně i kulturně (*übertargbar*)
- stabilní (*stabil*) – neměnný pro danou jazykovou komunitu
- prevarikační, úskočný (*tückisch*) – může být zdrojem nedorozumění; může nést význam doslovný nebo přenesený

(srov. Čermák: 1994, 29)

Funkce lexikálního znaku:

Každý jazykový znak nabývá svůj konkrétní význam teprve v daném kontextu. Vedle svého základního významu (denotativní funkce) může být i nositelem dalších významů, v kontextu tedy může plnit i jiné funkce:

1. **denotativní** (*denotative*) – odkaz na entitu („objekt“) mimo jazyk; základní funkce jazykového znaku
2. **konotativní** (*konotative*) – odkaz na asociaci, která se „nabalila“ na denotativní význam; nemusí mít všeobecnou platnost
 „Lehrer“ – *streng, nervös, inkompetent...*, popř. *mild, nett, kompetent...*
3. **afektivní** (*affektive*) – odkaz na postoj mluvčího/pisatele
 „Liebe Ingrid!“ – náklonnost k adresátovi
 „Lieber Mann!“ – ironie
4. **reflektovaná** (*reflektierte*) – odkaz na význam jiného lexému
 „Unser Herr“ – Bůh, „Herr“ odkazuje na „Herrscher“
5. **kolokační** (*kollokative*) – schopnost kombinovatelnosti s jinými lexémy
 „Kind: *lustig, wachsen, unser*“ (nikoliv např.: **wässrig, emporragen, hundertstel*“)
6. **tematická** (*thematische*) – možnost zesílení nebo oslabení významu lexému podle jeho postavení ve větě, důrazu nebo zvýraznění
 „Und der Sieger ist: **Harry Potter!**“ x „*Harry Potter ist der Sieger.*“
7. **stylistická** (*stilistische*) – odkaz na styl, jímž se promluva realizuje

„Das ... Wörterbuch.... behandelt den **Standardwortschatz** (...) und einen angemessenen Teil der **peripheren** Wörter.“ (Kluge, 2002) – lexy odkazující na odborný styl

(srov. Leech: 1974)

Struktura jazykového znaku:

Jazykový znak, tedy i slovo/lexém, mají dvě složky: složku formální a významovou:

- **Formativ** (*s Formativ*) – formální, „hmotná“ složka lexému

realizace:

mluvená x psaná

dělení podle:

počtu slabik

zastoupených morfémů

tvaru (simplex, kompozitum, derivát...)

- **Sémém (Semantem)** (*s Semem, s Semantem*) – významová složka lexému

dělení významu na podsložky:

nonciální (denotativní)

pragmatické (konotativní, afektivní, reflektované) – viz také výše

strukturalizace sémému na sémy:

- integrační (klasifikační) (*Integrations-, Klasifikationssem*)
- identifikační (*Identifikationssem*)
- specifikační (*Spezifikationssem*)

Vztahy mezi formativem a sémémem:

Formativ		Sémém	
1	:	1	monosémantické výrazy (termíny) (<i>monosemantische Ausdrücke, Fachausdrücke</i>) „Stirnwandschiebetür“
1	:	x	polysemie (<i>e Polysemie</i>) „gehen“ (významy viz DUDEN)

x

:

1

synonymie (*e Synonymie*)„*Herr, Mann, Gatte*“

(Uhrová, 1996)

Vznik jazykového znaku:

prenominační fáze (*e Pränominationsetappe*) – vznik jevu, který je nutné pojmenovat

nominační fáze (*e Nominationetappe*) – hledání vhodného výrazu pro daný jev

postnominační fáze (*e Postnominationsetappe*) – výraz má všeobecnou platnost (např. kodifikace)

(srov. Uhrová 1996)

Základní možnosti nominace:

- nová ražba (*e Neuprägung*)
- onomatopoeie (*e Onomatopöie, e Lautmalerei*)
- rozšíření významu (*e Bedeutungserweiterung*)
- přenesení významu (*e Bedeutungsübertragung*)
- slovotvorba (*e Wortbildung*)
- výpůjčka (*e Wortentlehnung*)

7. Slovní pole

(*s Wortfeld, sinnverwandte Wörter*)

- teorie Josta Triera (1894 – 1970) opírající se o de Saussurovu teorii hodnoty slova (*valeur*) a tzv. asociačních řetězců (*rapport asociatifs*)
- slova významově spolu související
- odráží paradigmaticko-syntagmatickou povahu lexikonu
- slovník organizován do tematických, resp. významových oblastí
- tyto oblasti vnitřně strukturovány:

sémantická struktura slovního pole:

archisém (*s Archisem*): společným znak lexémů v jednom slovním poli
 distinktivní znak (*distinktives Merkmal*): rozlišující znak (identifikační a specifikační sémy)

8. Sémantická analýza

(*Komponentenanalyse, Merkmalanalyse*)

- rozbor významové stránky lexému na jednotlivé komponenty
 („Bub“ – živá bytost, člověk, pohlaví mužské, věk mladý, výraz jihoněmecký)
- slouží především k popisu významových rozdílů jednotlivých lexémů

↓ jednotlivé komponenty (sémy)	analyzo vané lexémy →	<i>Junge</i>	<i>Bub</i>	<i>Mädchen</i>	<i>Mädel</i>	<i>Magd</i>
člověk		+	+	+	+	+
pohlaví mužské		+	+	-	-	-
věk mladý		+	+	+	+	-
výraz jihoněmecký		-	+	-	+	-

9 Paradigmatické vztahy v lexikonu

(*paradigmatische Beziehungen im Lexikon*)

- paradigmatica = princip podobnosti
- vztahy „vertikální“
- uvádění lexikálních jevů do vzájemných vztahů
- vztahy založené na vzájemné nahraditelnosti nebo podobnosti lexémů
- vztahuje se k oběma složkám lexému (k formativu i sémému)
- k formativu se vztahuje homonymie (a paronymie jako nepravý vztah podobnosti)
- paradigmatické vztahy v lexikonu:
 - synonymie (*e Synonymie*)
 - opozice (*e Opposition*)
 - homonymie (*e Homonymie*)

hyponymie či hyperonymie, též lexikální hierarchie (*e Hyponymie, lexikalische Hierarchie*)

- paradigmatický vztah pouze sémémů jednoho formativu:
polysemie (*e Polysemie*)
- Mimo systém, avšak taktéž patří do paradigmatických vztahů, je problematika paronymie.

9.1. Synonymie

(*e Synonymie*)

- stejný archisémém, jiný formativ
- stejný/podobný denotát
- stejná distribuce
- konotace resp. pragmatické složky mohou být (velmi) různé
- v textu často navzájem zastupitelné
- hlavní zdroj jazykové stylistiky
- synonymie = synonymie jazykových prostředků obecně (nikoliv jen slov)
- absolutní shoda synonym je v jazyce nezvyklá

Rozdělení synonym:

- kontextová (*kontextuelle, textgebundene Synonyme*)
- nekontextová (*nicht kontextuelle Synonyme*)
 - podle míry shody sémémů
 - úplná (*volle*) – „Ausgang – Exit“ (často konkurence původně německého a cizího slova/výpůjčky)
 - částečná (*partielle*) – „lieb – nett; Perücke – falsche Haare; Mitmensch – Zeitgenosse“
 - podle stylu
 - např.:
 - gehoben: *Antlitz* -
 - neutral: *Gesicht* *Geld*
 - Fachsprache/Jargon/Slang: *Zahlungsmittel*
 - salopp: *Visage, Geschau* *Kies, Zaster, Kohle*
 - derb: *Fresse* -

(Styl. hodnoty viz DUDEN Die Sinn- und sachverwandten Wörter.)

podle variety/regionu (Tautonyma)

<u>SRN</u>	<u>Rakousko</u>	<u>Švýcarsko</u>
<i>Abitur</i>	<i>Matura</i>	<i>Maturität</i>
<i>Bürgersteig</i>	<i>Gehweg</i>	<i>Trottoir</i>
<i>Überweisungsschein</i>	<i>Erlagschein</i>	<i>Einzahlungsschein</i>

9.2. Homonymie

(e Homonymie)

- náhodná podobnost formy
- spodoba formativů slov
- ze synchronního hlediska náhodná spodoba grafická, akustická nebo obojí

Rozdělení homonym:

- homonyma
- homografa
- homofona
 - celoněmecká
 - regionální (nesystémová)

Homonymie

(e Homonymie)

- spodoba grafická i zvuková „r *Kater* x r *Kater*; e *Fuge* x *Fuge*“
- častý jev ve všech jazycích (např. č.: „pastička x pastička; jí x jí“)
- Z diachronního pohledu se za homonyma považují slova mající stejnou grafickou i výslovnostní podobu, avšak rozdílný etymologický základ
- Ze synchronního pohledu jsou homonyma ta slova, mezi nimiž existuje zvuková i grafická shoda, avšak mezi jejich významy neexistuje žádný významový vztah. (Mohou však vycházet ze společného etymologického základu.)
- Každé homonymum má vlastní lemma (slovníkové heslo).

Homografie*(e Homographie)*

- spodoba pouze grafická („*r Band* [band] *x e Band* [bænd]; *r Star* [ʃtar] *x r Star* [star])
- v němčině i češtině méně běžný jev
- Lze sem počítat i poměrně častý jev týkající se odlišného přízvuku (ve slovníku však zpravidla pod jedním lemmatem) („*umgehen x umgehen; übersetzen x übersetzen*“)

Homofonie*(e Homophonie)*

- spodoba pouze akustická, nikoliv grafická
 - Celoněmecká homofona: systémová, pevně zařazena do systému něm. lexika a mající platnost ve všech varietách němčiny. (*ist x ißt; Rat x Rad*)
 - Regionální homofona: nesystémová, více či méně aktuální i v daném regionu. (Záleží na uživateli, jaký kód použije: Hochdeutsch nebo regionální varietu, popř. dialekt) (rak.: *backen x packen*; sas.: *Kirche x Kirsche*)

9.3. Opozice*(e Opposition)*

- vztah lexémů založený na jejich odlišné polaritě
- protikladné (protichůdné) výrazy
- Opozita mají zpravidla stejné kolokační partnery a stejnou distribuci.

Typy opozice:

- kontradiktní (*kontardiktorische Opposition, Antonymie*)
- komplementární (*komplementäre Opposition*)
- konverzní (*konversive Opposition*)
- kontrastní páry (*Kontrastpaare*)

Kontradiktní opozice*(kontardiktorische Opposition, Antonymie)*

- většinou „přesný“ opak významu („*Liebe x Hass; jung x alt; oben x unten*“)
- stejná absolutní hodnota „od nuly“ („*winzig x riesig; superclever x saublöd*“ (nikoliv „*winzig x groß; superclever x dumm*“))
- většinou gradovatelná
- často mohou vytvářet mezistupně („odstíny“) („*bettelarm x arm x bedürftig x wohlhabend x reich x reich x reich*“)

Komplementární opozice*(komplementäre Opposition)*

- opozita vytvářejí celek („*Tag x Nacht*“ = 24 hodin)
- negace jednoho často implikuje opozitum („*männlich x weiblich; digital x analog*“)
- negradovatelná a většinou bez mezistupňů („*schwanger x *schwangerer, * ein bisschen schwanger*“)

Konverzní opozice*(konversive Opposition)*

- více antipólů („*lesen x schreiben; sprechen; ins Buch starren*“)
- negace neimplikuje opozitum („*nicht fahren ≠ stehen bleiben, sitzen*“)
- negradovatelná
- obrácení děje za přítomnosti stejných aktérů (účastníků) („*kaufen x verkaufen; geben x bekommen*“)

(Fakultativní) kontrastní páry*(fakultative Gegenwortpaare, Kontrastpaare)*

- většinou dvě opozita (pár) (číslice: „*römisch x arabisch*“)
- vyplývají z kognitivního vnímání jazyka - dány vnímáním světa a jazykovým územím (např. ORF: „*Fernsehen x Hörfunk*“)
- nejedná se o negaci jedné složky páru, spíše o její doplnění (vládnoucí politické strany: „*rot x grün*“)

Druhy opozit podle formativů

- stejný formativ (netypické): (půjčit (si)): „*leihen x leihen*“
- různé formativy (typické): „*weit x nah; rund x eckig; ledig x verheiratet*“
- stejný kmen, různé afixy: „*lustig x unlustig; real x iredal; Erfolg x Misserfolg; hinschauen x herschauen; anziehen x ausziehen; kinderreich x kinderlos*“

Poznámka:

V systému jazyka existují i tzv. zdánlivá opozita - některé formativy „opozit“ v jazyce neexistují: „*Ungeheuer x *Geheuer; Ungustel x *Gustel*“

Jiná nelze považovat za opozita k výchozím (neafigovaným) lexémům: „*Missmut x ≠ Mut*“

9.4. Lexikální hierarchie

(*lexikalische Hierarchie*)

- sémantická hierarchie - vztah logické nadřazenosti a podřazenosti pojmů
- základ v taxonomickém dělení rostlinné a živočišné říše do tříd
- univerzální vztah, podléhají mu všechny lexémy

Druhy hierarchických vztahů:

- hyperonymie (*e Hyperonymie*)
- hyponymie (*e Hyponymie*)
- kohyponymie (*e Kohyponymie*)

Hyperonymie

logická nadřazenost lexému jinému lexému/jiným lexémům

„*Universität*“ – hyperonym k „*Fakultät, Institut...*“

„*Junktion*“ – hyperonym ke „*Konjunktion, Disjunktion, Kontrajunktion...*“

„*Interjektion*“ – hyperonym k „*Ach, Eh, Pfuj, Hoppla*“

Hyponymie

logická podřazenost lexému jinému lexému

„*hinken, gehen, laufen, fahren...*“ – hyponyma k „*Bewegungsverben*“

„*ich, du, sie, mir, dort, damals...*“ – hyponyma k „*Deixis*“

„*Rose, Tulpe, Nelke...*“ – hyponyma k „*Blume*“

Kohyponymie

vztah lexémů, které jsou na stejné hierarchické úrovni a mají společná hyperonymum

„*Apfelbaum – Birnbaum – Marillenbaum*“ – kohyponyma (společné hyperonymum: „*Obstbaum*“)

„*Sehr gut – Gut – Befriedigend – Genügend – Nicht genügend*“ – kohyponyma (společné hyperonymum: „*Beurteilungsstufen*“ (rakouský úzus))

9.5. Polysémie

(e *Polysemie, Mehrdeutigkeit*)

- neoznačuje vztahy mezi lexémy, nýbrž uvnitř jednoho lexému (viz např. významy slova „*e Linse*“ - a) luštěnina; b) část oka; c) část optického přístroje)
- paradigma uvnitř slova
- mnohovýznamovost lexému nebo i morfému (ze synchronního hlediska)
- významy mají logickou souvislost (pokud se vytrácí, hodnotí se jako homonymum)
- vzniká rozšiřováním významu („*Flieger*“ – a) zvíře, které létá; b) pilot; c) voják – letec; d) letadlo)
- rozšíření významu je nějak motivováno („*Linse*“ – metafora podle tvaru)
- motivace je průkazná
- zakládá se na metaforice nebo metonymičnosti
- důkaz ekonomičnosti jazyka
- pouze jedno lemma

Poznámka:

Hranice mezi polysémií a homonymií není zřetelná. Za polysémní lze považovat i všechna homonyma, která mají společný etymon (původ).

9.6. Paronymie

(e *Paronymie*)

- slova s podobným formativem
- nepatří do systému
- blízká homonymii
- paronyma mohou vycházet ze společného základu

- význam především pro výuku jazyka (jako cizího) („*nutzen x nützen; drucken x drücken; Ziege x Züge*“)
- jeden z typických prostředků jazykových hříček

10. Syntagmatické vztahy v lexikonu

(*syntagmatische Beziehungen im Lexikon*)

- založeny na možnosti lexémů vytvářet syntagmata (vyšší celky)
- vztahy „horizontální“
- (ne)kombinovatelnost s jinými lexémy
- syntagmatické vztahy v lexikonu:
 - významové implikatury (*wesenhafte Bedeutungsbeziehungen*)
 - asociace (*e Assoziation*)
 - kolokace (*e Kollokation*)

10.1. Významové implikatury

(*Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen*)

- vztahy významů slov na úrovni sémému
- význam slova implikuje jiné slovo či slovní spojení
(např. *gehen -> Füße; Mund -> Lebewesen*)
- schopnost výrazu vyvolat z paměti valenci
(např. *Geschenk -> von jmd., für jmd.*)

10.2. Asociace

(*e Assoziation*)

- pravděpodobně základní důkaz syntagmatických vztahů ve slovníku
- záležitost mentálního slovníku každého uživatele
- předpoklad: vztahy mezi podnětem a odpovědí (asociací) není náhodný
- princip spočívá na asociálním spojování lexémů do jednoduchých sytnagmat
(např.: *rot -> Rotwein; Rotkäpchen; Rote Armee*)

10.3. Kolokace

(*e Kollokation*)

- kombinovatelnost s jinými lexémy
- opírá se syntaktické struktury
- na rozdíl od syntaxe (gramatická kombinovatelnost) je kolokace sémantická (logická) kombinovatelnost
- Syntax jako povrchová struktura připustí nesprávné/nesmyslné kolokace (**Der Blumentopf tanzt schwarz über die Schublade.*)
- I gramaticky nesprávná kolokace může být srozumitelná: (**Die Sperrung des Autobahnes stattfinden am Donnerstag.*)
- rozdělení kolokací:
 - běžné - sémanticky akceptovatelná spojení
 - pevné - ustálená spojení

11. Pohyby ve slovní zásobě

- rozšiřování významu (*Bedeutungserweiterung*) – polysémie (viz také „Paradigmatické vztahy v lexikonu“)
 „*Kanal*“ – pův. jen „roura“, později rozšíř. na „umělý vodní tok“, dále metaforicky na „přenosový tok“ (*Fernsehtkanal, Informationskanal*)
- zužování významu (*Bedeutungsverengung*)
 „*Dirne*“ – dříve: a) mladá dívka, b) prostitutka; dnes jen b)
- přenášení významu (*Bedeutungsübertragung*) – motivace (viz př. „*Kanal*“)
- přenos lexikálních jednotek z jiných jazyků (*Wortentlehnung*) – výpůjčky

11.1. Motivace

(*e Motivation*)

- motivace = pohnutka k označení (nominaci) určité události, jevu atd.
- základní část slovníku (*r Basiswortschatz*) ze současného pohledu arbitrární (bez přímého vztahu k označovanému)
- vznik každého nového označení je nějak motivováno
- většinou povahy sémantické
- nemusí být ve všech jazycích stejná
- nelze ani vždy určit, na čem záleží
- druhy motivace:
 - fonetická

přímý otisk zvuku - tzv. ikon/ikona (viz sémantika) (*Kukuk, Uhu, knurren, schmurren, heiss, ...*)

- morfematická
na základě morfologických analogií při tvorbě nových slov (avšak i zde má sémantickou povahu)
(např. konatelský derivační sufix *-er*, skládání do kompozit...) – dále viz předmět slovtvorba
- sémantická
přenášení významu (na základě metafor a metonymií)
nejdou zcela jednoznačně strukturovatelné
většinou se zakládají na aktuálním užití, které se lexikalizuje (uzalizuje – tzv. „lexikalizované tropy“)
nezřídka i citáty, které vejdou do všeobecného povědomí
jeden z důvodů, proč dochází mezi jazyky k "neekvivalnetnosti" výrazů

11.2. Lexikalizované tropy

(r lexikalisierte Tropus, pl. Tropen)

- nejběžnější důvod vzniku polysemie
- motivované označení
- formativ označuje denotát, který má jistou sémantickou souvislost s původním denotátem
- vztah motivovaného a motivujícího:
 - metaforický
 - metonymický
 - synekdochický
- existují ve všeobecném povědomí
- lexikalizovány

11.2.1. Metafora

(*e Metapher*)

- vztah podobnosti (*e Vergleichsbeziehung*)
- (v lexikologii) lexikalizované přenosy, tj. uzální (aktuálními metaforami se zabývá poetika)
- klasifikace metafor podle

- stupně lexikalizace
 - lexikalizované (uzální) – starší
 - nelexikalizované (aktuální) – novější (mohou se z nich stát lexikalizované)
- slovních druhů (nejběžnější)
 - substantivní metafory („*Bein*“ (končetina) -> „*Tischbein*“)
 - adjektivní („*alt*“ (věk živé bytosti) -> „*alter Mantel*“ (obnošený, použitý))
 - verbální („*gehen*“ (pohybovat se po nohou) -> „*Die Uhr geht.*“ (být v činnosti)
- tertia comparationis (tertium comparationis = znak, podle kterého k přenosu dochází)

např.:

 - forma: *Ball* -> *Erdball*, *Wanze* (parazit) -> *Wanze* (odposlouchávací zařízení)
 - množství: *Haufen* -> *Haufen Geld*; *Almosen* (drobný (finanční) dar) -> *Almosen* (nedůstojná výplata)
 - velikost: *Spatz* (vrabec) -> *Spatz* (člověk malého vzrůstu; dítě)
 - funkce: *Kopf* (část těla) -> *Kopf* (vůdčí osobnost týmu)

aj. (srov. také Uhrová, 1996)

11.2.2. Metonymie

(*e Metonymie*)

- vztah souvislosti místní, časové, příčinné aj.
- klasifikace metonymií podle:
 - stupně lexikalizace
 - lexikalizované (uzální) – starší
 - nelexikalizované (aktuální) – novější (mohou se z nich stát lexikalizované)
 - slovních druhů
 - substantivní metonymie: *Telemark* (starší technika lyžování pocházející z norské oblasti „Telemark“); *Champagner*; *Pils...*
 - adjektivní: *arm* (bez hmotných prostředků) -> *arm* (bez životní síly)

- verbální: schmierem (mazat) -> podplácet (aby se úkony “rozjely”)
- způsobu přenosu
např.:
 - rod -> individuum: *Frau* -> *Frau* (manželka)
 - materiál -> výrobek: *Glass* -> *Glass* (sklenice na pití)
 - instrument -> výsledek: *Stil* z *lat. stilus* (rydlo) -> *Stil* (způsob psaní)
 - produkt -> druh: *Limonade* (voda s citr. šťávou) -> *Limonade* (jakákoliv ochucená voda)
 - apelativizace
 - původce -> dílo: *Roentgen* -> *röntgen* (= tzv. Eponymum)
 - obchodní název výrobku -> druh *Rex* -> *Rexglas* (zavařovací sklenice); (= tzv. Chrématonymum)

11.2.2.1. Synekdocha

(*e Synekdoche*)

- zvláštní druhy metonymií
- přenášení významu z části na celek nebo naopak
 - pars pro toto - část označuje celek: *Geizhals*; *Dummkopf*
 - totum pro parte - celek označuje část: *Das ganze Wien demonstriert.*

11.3. Cizí slova v německém lexiku

Důvody přejímání cizích slov do fondu němčiny (i obecně) je nutno hledat v kulturně-historických a geografických vazbách jazykových komunit.

Způsob přejímání cizích slov

- přímé: z výchozího jazyka přímo do cílového slovního fondu (němčiny)
brainstorming (angl.) -> s Brainstorming
- nepřímé: z výchozího jazyka prostřednictvím jiného jazyka/jiných jazyků do slovního fondu němčiny
logos, logiké (řec.) -> logica (lat.) -> e Logik
locus (lat.) -> local (franc.) -> lokal

Poznámka:

Zvláštní druh nepřímého přejímání je tzv. zpětná výpůjčka (Rückentlehnung). Původní slovo přejme jiný jazyk a vrátí se (v pozměněné podobě a odlišným významem) zpět do slovního fondu:

bord (germ.) -> bordello (it.); bordell (fr.) -> bordeel (nizoz.) -> s Bordell

Stupně asimilace cizích slov

cizí slovo (*sFremdwort*): zvuková, grafickou anebo obojí stránka podle jazyka, z něhož pochází; zachována zůstává i morfologie slova

Café, Accessoire, Newsroom...

výpůjčka (*s Lehnwort*): zvuková i grafická stránka přizpůsobena německému systému
Kaffee, Likör, TV [te:fau];

kalk (e Lehnübertragung, -übersetzung): doslovný překlad cizího výrazu

week-end -> s Wochenende; world-wide -> weltweit

nebo s motivačním posunem

sky-scrapec -> r Wolkenkratzer (srov. pravý kalk z němč. do č.: „mrakodrap“)

vliv jazyků románských (latina, francouzština, italština)

Vlivy cizích jazyků na slovní fond němčiny

- vliv jazyků germánských
 - o Keltština
 - o skandinávské jazyky
 - o Nizozemština
 - o Angličtina
- vliv jazyků románských
 - o Latina
 - o italština
 - o francouzština
 - o španělština
 - o portugalština
- vliv jazyků slovanských
 - o čeština
 - o ruština
 - o jihoslovanské jazyky
- vlivy jiných jazyků
 - o hebrejština a jidiš
- vliv orientálních jazyků

10. Lexikografie

- aplikace lexikologie
- slovníkářství

typy slovníků:

1. encyklopedické
2. jazykové

1. diachronní:

a) historické

b) etymologické Kluge Etymologisches Wörterbuch. Walter de Gruyter Berlin – New York, 2002

2. synchronní

1. překladové (vícejazyčné)

a) dvoujazyčné

b) vícejazyčné

2. jednojazyčné

a) normativní (školní)

b) deskriptivní (vědecké)

deskriptivní:

a) alfabtické

b) retrográdní

c) frekvenční

d) věcné (tezaurové)

alfabetické:

a) celonárodní

věcné (rThesaurus (gr., lat.): Schatzhaus)

synonymické

hyponymické

antonymické

b) dílčí

tematické (např. slovník spisovatelů)

dialektické (podle geografie)

sociolektické (argotické, mládež, atd.)

termionologické (slangové)

malé

střední

velké

Bibliografie

Použitá a doporučená literatura:

Peter Rolf Lutzeier: *Lexikologie*. Stauffenburg Verlag, Tübingen 1995.

Thea Schippan: *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Niemeyer, Tübingen 1992.

Eva Uhrová: *Grundlagen der deutschen Lexikologie*. MU Brno, 1994

František Čermák: *Jazyk a jazykověda*. Praha 1997.

Čermák, Blatná (ed.): *Manuál lexikografie*. Nakladatelství H&H, Praha 1995

DUDEN: Bd. 4 - *Die Grammatik*. Duden Verlag.

dtv-Atlas zur deutschen Sprache. dtv, München 1978

Österreichisches Wörterbuch. Wien 2001

Glück, H. (ed.): *Metzler-Lexikon Sprache*. Verlag J.B. Metzler, Stuttgart – Weimar 2000. 3-476-01519-X

Eggers – Wehrle: *Deutscher Wortschatz*. Ernst Klett Verlag, Stuttgart 1961.